

Божко Наталія

Львівський національний медичний університет
ім. Данила Галицького

УКРАЇНСЬКА ТА РОСІЙСЬКА КУЛЬТУРА У XVII–XVIII ст.: ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНОГО СПІВІСНУВАННЯ

© Божко Н., 2004

Розглянуто складні моменти українсько-російських культурних відносин у період втрати Україною її державності. Аналізуються питання взаємодії культурного середовища двох народів.

Presented article is dedicated to complex questions of cultural relationships between Ukraine and Russia during the period when Ukraine lost its statehood. The questions of interaction of cultural environment of the two-peoples are analyzed.

Постановка проблеми Історичний досвід свідчить, що тільки суверенна національна держава має можливість турбуватись про розвиток власної національної культури. І тільки національна еліта, що виросла на власній культурі, перейнята духом народу, знанням історії і мови, може сформувати національну ідею, без якої жодна держава не збереже своєї незалежності.

Звертаючи увагу на шляхи формування української національної еліти, можна простежити кілька етапів: від бурхливого розвитку культури князівських часів, епохи Передвідродження, становлення української національної еліти в період самого Ренесансу до часу барокових змін, що виявились, упродовж 17–18 ст.

Епоху бароко у нашій культурі іноді називають “золотою добою”. Це період, який характеризується успішним розвитком освіти і науки в Київському колегіумі, а згодом – академії, розвитком шкільництва на усій території Слобідської України, успіхами українського книговидання, літератури, образотворчого мистецтва тощо. Водночас цей період був початком занедбання української культури і підняття російської культури. Рубіж 17–18 ст. виявився, “невеличким джерельцем”, а згодом “повноводною рікою” українських інтелектуальних сил, що потекли в русло великої російської культури.

Аналіз попередніх досліджень. Питання розвитку української культури досить добре відображені у фундаментальних працях як з історії України, так і історії української культури [2, 3, 4, 5], а також у монографічних виданнях з окремих питань розвитку і становлення української культури [6, 7]. Поява такого наукового видання, як “Тисяча років української суспільно-політичної думки” [1], ще раз звернула увагу дослідників на актуальність вивчення процесів виникнення та становлення української національної еліти, та її долі на історичному шляху нашого народу. Проте у науковій літературі недостатньо розглядається проблема співіснування української культури поряд з російською та їх взаємовпливу. Набагато більше уваги науковці приділяють питанням політичного і економічного розвитку двох народів.

Метою дослідження є аналіз подій у 17–18 ст. в українському і російському суспільствах, що спричинились до втрати Україною власних інтелектуальних сил, а, отже, і значної частини національної еліти.

Виклад основного матеріалу. Україна на межі 17–18 ст. відіграла величезну роль в здійсненні європеїзації Російської держави. Україна виплекала за період Ренесансу визначну плеяду власної еліти, серед них: Герасима і Мелетія Смотрицьких, Івана Вишенського, Єлисея Плетенецького, Сильвестра Косова, Тараса Земку, Памво Беринду, Касіяна Саковича, Лаврентія та Стефана Зизаніїв та багато інших. Москва ж у цей час тільки ставала на шлях формування і підготовки власної російської інтелігенції. Зрозуміло, що за таких умов Петро I у своїх реформаторських змаганнях радо черпав з української духовної скарбниці. На підтримку цього твердження варто згадати слова видатного російського історика С. Платонова, який писав, що: “Великоросійське малоосвічене і вороже усяким реформам духовенство не могло дати Петрові ніякої допомоги, тим часом як малороси з їх широким духовним горизонтом ...зуміли набути широкого розуміння завдань духовного стану й виплекати у собі більший розмах для широкої активності. Вони ніколи не склали

спокійно рук, а завжди намагалися притягти чужинців до православ'я. Гостро виступали проти церковних спорів, засновували школи, дбали про піднесення життєвого рівня й моралі духовенства і навіть знаходили ще час для письменницької діяльності. Не диво, що вони краще відповідали бажанням цього царя-реформатора і він їх ставив далеко вище від російських духівників, заскорудлі погляди яких стояли йому тільки на перешкоді” [4, с.256.]. Можна нагадати довгий ряд імен українського духовенства, що в російській ієрархії займали високі посадові місця і прислужилися розвитку російської культури. Серед них, насамперед, слід звернути увагу на Феофана Прокоповича і Стефана Яворського.

Феофан (Єлисей) Прокопович, блискучий молодий священик, професор Київської академії, був помічений Петром I, який відвідував Київ у зв'язку з військовими діями. Згодом молодого професора викликають у Росію, де він готує реформу управління російською православною церквою.

Ще одним українським ученим, який підтримав реформаторську політику російського царя, був Стефан Яворський. Вихідець з Галичини, він вчився не тільки в Києві, а й у Львові та Любліні, Познані та Вільно. С. Яворський завжди дотримувався консервативних поглядів у православ'ї, хоча і був знайомий з ідеями європейської реформації, тому найбільше пропагував майбутні реформи, які задумав Петро I. Водночас східні православні владики дуже підозріло ставились до українського кліру, про що свідчить лист єрусалимського патріарха Досифія, де він писав: “Не може бути патріарх із малоросіян або білорусів, тому що вони, маючи зносини з латинянами, приймають численні нрави їх і догмати...” [5, с.254] Проте цар, зберігаючи православну традицію, разом з українськими інтелектуалами вибрав шлях реформ. Стефан Яворський став митрополитом Рязанським і Муромським, а в 1700 р. місцеблюстителем патріаршого престолу в Москві. Згодом Петро I спільно з українцями замінив престол патріарха – державним департаментом у справах релігії – Найсвятішим Священним Синодом. Статут Синоду підготував Феофан Прокопович, який був першим порадником царя у справах церкви, а очолив його Стефан Яворський.

Крім цих знаменитих українців, у Московську державу потягнулися і інші священнослужителі. Серед помічників патріарха Никона було багато українського кліру. Вихідці Києво-Могилянської академії обіймали єпископські та ігуменські посади по всій Росії.

Серед російського боярства пошаною користувались українські вчителі – випускники Києво-Могилянської академії, які були набагато освіченішими, ніж їх російські колеги. Європейський авторитет і слава Києво-Могилянського колегіуму були настільки великими, що він став прямим взірцем до заснування у 1687 р. у Москві першого загальноосвітнього навчального закладу вищого типу – Еліно-грецької академії, згодом перейменованої у Слов'яно-латинську академію. Статут цього навчального закладу майже повністю дублював статут київського колегіуму. Основним ініціатором її створення був Симеон Полоцький, а в реорганізації школи основну роль відіграв також випускник Києво-Могилянського колегіуму Стефан Яворський. У 1721 р. Найсвятіший Синод приймає рішення, в якому вказувалось, що у “Славолатинских Московских школах мало учителей, а ко учению философии весьма никого нет; а слышно де, что в Кieverе обретаются ко учению философии, риторики и пиитики способные мужи... И по его великого государя указу велено способных ко учению персон из Киевопечерского монастыря или где инди кто обретаится, отправить к Москве ...” [6, с. 261].

Виконуючи наказ Петра I, з України потягнулися до столиці імперії, з власної і не з власної волі, викладачі Київської академії, інших колегій і ліцеїв, священнослужителі і звичайні освічені люди. У другій половині 17 і першій половині 18 століть Києво-Могилянська академія репрезентувала вищу школу і розвиток науки в Росії, мала універсально-освітнє значення для всієї імперії, даючи їй своїх вихованців, які засновували школи, були вчителями великої країни, що ставала на просвітницький шлях розвитку.

Перші українські професори, що з'явилися у стінах Московської академії, читали там філософію. Це були відомі вчені: Стефан Прибилович, Теофіл Кролик, Інокентій Кульчицький, Гавриїл Чужинський, Гедеон Вишневський, Платон Малиновський та інші. Протягом 1701–1721 рр. з Києва до Москви переїздить на посади професорів і викладачів близько 100 осіб. За вказаний період ректорів Московської академії було 21 чоловік, з них вихідців з Києва – 18, а з 25 професорів академії – київських 23. Серед них найвідомішими були Рафаїл Краснопольський, Сильвестр Крайський, Йосиф Туробойський, Інокентій Нерунович, Стефан Калиновський, Кирило Флоринський, Гедеон Слонимський та багато інших [6, с. 263].

Київські професори підготували блискучу плеяду перших російських науковців і діячів культури, таких, як Каріон Істомін, Іван Посошков, Антіох Кантемір, Василь Треліаковський, Леонтій Магницький та Михайло Ломоносов. Вчителями останнього були киево-могилянець Іван Ліщинський (вчив у класах фари та інфіми), Порфирій Крайський та Феофілакт Квітницький (поетика, риторика), філософію читав київський вчений Антоній Кувечинський та інші. [6, с. 266]. Отже слава Києво-Могилянської академії, навчальна практика її професорів змусили молодого московського студента М. Ломоносова, вирушити у 1734 р. до “київських Афін” послухати лекції безпосередньо у Києві та попрацювати у книгосховищах академії і Лаври.

Процеси штучного перекидання інтелектуальної сили з України в Росію швидко набрали катастрофічного розмаху, і сама київська академія вже в середині 18 ст. відчувала брак хороших викладачів та здібних студентів. Водночас вперше київська консисторія нагально просила російський Синод не забирати випускників і викладачів з України, бо вже з 40–50-х років 18 ст. відчувався їх брак. Однак до прохань української сторони вже не прислухались. Соціально-політичні і економічні зміни, що пройшли на українських землях, дозволяли російській адміністрації вже не враховувати думки автономного краю. У 1751 році в Києво-Могилянській академії було заборонено викладання українською мовою і поступовий перехід на російську, що негативно вплинуло на виховання української еліти. Починався процес відривання від національних джерел нашої майбутньої інтелігенції. Крім цього, спостерігаються і наступні зміни, коли самі випускники і професура для кращих умов життя та для власної кар'єри прагнули свою долю пов'язати зі столицями російської держави, а не залишатись в Україні.

Українські люди приїздили в Російську державу з надією змінити її, європеїзувати новинки літератури, а також ті книги, що були надруковані у численних друкарнях України і почали застосовуватись у навчальному процесі. Життя підказувало необхідність друку нової і передруку старої літератури. Українським учителям здавалось, що секуляризованіша порівняно з старомосковською тематика українських видань зумовить підтримку українського книговидавництва царем-реформатором. Однак, сприяючи світському книговиданню в Санкт-Петербурзі й Москві, впроваджуючи до цивільного друку новий шрифт (зразки якого були розроблені саме українцем), цар вирішив підтримати політику щодо України найконсервативніших кіл російського духовенства.

Для формування великоросійської імперської ідеології царат видає наказ про друк літератури тільки російською мовою. Цей указ, про який мріяли в російському патріархаті ще з часу підпорядкування Української православної церкви в 1686 році був підписаний на початку 18 ст. “...и что в Великороссийских празднованиях чудотворных образов положено, и то все печатають в Киевской типографии, не опуская ничего, дабы между Великорусскими и Малороссийскими книгами ни единой разницы не было” [7, с.301].

В російській державі дозволялись лише передруки церковнослов'янських книг, заборонялась публікація будь-яких світських за змістом чи навіть релігійних, але нових творів, не допускалось наближення мови видань до розмовної мови населення. Друкування російською мовою всього розмаїття книжок, потрібних для реформування освіти, адміністрації, громадського життя також стало привілеєм російської адміністрації.

Отже, власне 1720 рік можна вважати роком завершення українського друкарства, а також роком введення цензури на українських землях. Приблизно з 28 лютого 1720 р., коли Київська та Чернігівська друкарні опинилися під пильним і принизливим контролем російської адміністрації, і починається тотальна заборона у вживанні української мови. Книговидавництво України, яке підняло нашу культуру в ренесансний час, дало можливість скористатись його здобутками російській культурі, з початку 18 століття занепадає. Це було наслідком втрати останніх решток української державності, поступової денаціоналізації української еліти, посилення контролю за освітою і культурою в абсолютистській імперії.

Заборона друкувати українською мовою згубно відбилась на стані розвитку української мови і літератури загалом. Приєднавши Україну і перенісши культурно-релігійний центр православ'я до Москви, Росія повністю привласнила собі писемну спадщину Київської Русі. Середньовічна українська мова і література стала тим фундаментом, на якому зросла літературна мова російської нації. Водночас російська літературна мова скористалась і багатим, уже сформованим словником на позначення абстрактних понять, і низкою готових морфологічних і синтаксичних засобів писемної мови, що значно полегшило й прискорило

формування нової літературної мови. Європеїзація Росії сприяла жанровій розбудові російської літератури шляхом запозичення нових для неї літературних форм, що прийшли з української території. Усе 18 століття в Росії минуло під знаком інтенсивної культурної праці над формуванням літературної мови.

Однак ця ситуація зумовила перехід нашої української літератури до рукописних форм побутування, а звідси – й до звуження кола читачів, зменшення впливу на культурно-громадське життя. Майже вся українська література 18 ст., починаючи від Феофана Прокоповича, Івана Величковського, Климентія Зизанія аж до Григорія Сковороди, була неповною, оскільки існувала без широкого читача і активного соціального резонансу. І з об'єктивних чинників вона не досягла вершин свого розвитку. Якщо у 17 ст. українська література займала провідне місце в системі східнослов'янських літератур, то у 18 ст. цю роль перебирає на себе література російська [2, т.3, с.346–347].

Нові віяння з'явилися і в мистецькому житті російської держави. З кінця 17 і впродовж 18 століття все більше українців залучалися до справ мистецьких. Російська держава поволі ставала світською і все частіше виникала потреба у освічених музикантах, акторах, літераторах тощо. З гетьманської столиці м. Глухова, де з 1738 р., згідно з царським указом, існувала музично-хорова школа, привозили хлопчиків до капели імператорського двору Про високий рівень хорово-оркестрового мистецтва в Україні є свідчення ще з 18 ст, коли К. Розумовським була організована капела "...подібної до якої в Росії досі не існувало. Капела налічувала сорок з лишком добре навчених музикантів, кожен з яких міг з честю виступати й самостійно на своєму інструменті..." [2, т. 3, с. 984].

У 1745 р. К. Розумовський привіз із України видатного співака і диригента Марка Полторацького, який згодом став диригентом Співацької капели. М. Полторацький відіграв визначну роль у культурному житті Петербурга, його учнями були М. Березовський, Д. Бортнянський і С. Давидов. Відомим діячем в Росії стає виходець з Правобережної України М. Дилецький, який перший у Східній Європі написав теоретичний трактат "Грамматика музикальна".

Вихідці з України організовували театри в Росії. У першій половині 18 ст. продовжується поширення української шкільної драми на російській території. Вчителі і випускники Києво-Могилянської академії, які за наказом адміністрації їхали працювати до різних міст Росії на посади викладачів місцевих шкіл, прищеплювали там смаки до шкільних театрів.

З ініціативи протектора московської Слов'яно-греко-латинської академії українця Стефана Яворського навесні 1701 року до Москви було переведено шість учителів Київської академії, які і утворили шкільний театр. У 1702 році митрополит Ростовський, українець Дмитро Туптало утворює в Ростові латино-грецьке училище, при якому організовує театр. У репертуарі шкільного театру були перш за все драми авторства Л. Туптало.

Наведені факти з культурного життя України кінця 17–18 століття свідчать, що українська культура дала можливість піднятися і розвинутися російській освіті і науці, літературі, мистецтву та книговидавництву тощо. Культуротворчий досвід інших країн світу свідчить, що такі процеси є об'єктивними у країнах, які волею долі є сусідами. І вони ідуть на користь як культурі, яка пропонує свій досвід, так і культурі, яка використовує його. Однак в українському варіанті це був початок кінця. Маючи власну державу, українська культура в особі української еліти, дійсно, підтримала і дала б поштовх до розвитку російської культури не на шкоду собі. Коли ж держави немає (наприкінці 17 ст. Україна була вже автономією у складі Московського царства, а у 1764 р. втрачає її), цей процес йшов не на користь українській культурі. Його можна розглядати як однобокий, і який привів до занепаду національної української культури. Варто відзначити і той факт, що в результаті такого спілкування російської і української культур на Україні вперше починає здійснюватись русифікація.

Рубіж 17–18 століть – це доба наступу на автономію краю, його посилену русифікація і провінціалізація. Русифікація України створила бар'єри на шляху становлення української літературної мови як вищого загальнонаціонального мовного типу. Зазначені вище факти не могли не загальмувати процеси мовного творення, які почалися майже на два століття пізніше від початків формування російської літературної мови. Функціональна неповнота мови різко обмежила її вихідну базу. У зв'язку з тим, що писемні джерела давньоруської доби перейшли у власність російської мови, а старі літературні мови, котрі побутували в Україні у 16–17 ст. – слов'яно-руська (українська форма церковнослов'янської мови) і проста

(книжна українська мова), – вийшли з ужитку, нова українська літературна мова могла спиратися лише на усні джерела – народного мовлення і фольклор. Оскільки освічені українські люди у 18 ст. перейшли на користування російською мовою, то єдина верства українського населення, що ще користувалась рідною мовою, було селянство.

Вперше засилля російської культури на українській землі відчули в першій чверті 18 ст. У новоствореній Російській імперії утверджувалась імперська доктрина щодо майбутньої долі Гетьманщини. В Україні насаджувався інститут царських резидентів, які здійснювали політичний нагляд і контроль фактично за усіма сферами життя на українській землі. З 1703 року на територію Гетьманщини були введені російські полки як гарант спокою. Проводилась також особлива кадрова політика, внаслідок якої вищі політичні посади переходили до російських представників. У 1709 р. було зруйновано основний осередок української державності – Запорізьку Січ.

Наступним кроком ліквідації української державності було заснування у 1722 році Малоросійської колегії, яка складалася винятково з росіян, що у своїй діяльності керувались російськими законами. Отже, традиційні адміністративно-політичні інституції української державності поступово перетворювались лишень у дорадчі органи при російській адміністрації [2, т.3, с.24].

Під царський вплив поступово попадали і економічні важелі функціонування української державності. Так, у результаті реформи 1722–1723 рр. загальноімперським інтересам була підпорядкована фінансова система України. Більша частина бюджетних коштів, що збиралась з території Гетьманщини, як правило, відправлялась до російської скарбниці. Водночас серйозного реформування зазнала і судова система України. Демократичні засади козацького суду були замінені російськими формами політичного контролю у вигляді введення комендантської форми правління. Нові представники російської влади повинні були здійснювати організацію політичного нагляду, контроль за козацькою адміністрацією, охорону кордонів і розвідувальні функції. Отже проходило поступове витіснення українського елемента зі всіх форм управління вже автономної території.

У середині 18 ст. ліквідація автономії України перейшла у завершальний етап. Ліквідація Гетьманщини у 1764 р. Катериною II остаточно поховала надії на відродження української державності. У цей період для управління Україною було створено другу Малоросійську колегію і призначено генерал-губернатора, що одночасно виконував і функції президента колегії. Слід відзначити, що російське керівництво на цьому етапі інкорпораційних змагань мало на меті не стільки знищення традиційної системи української адміністрації, скільки трансформування її в загальноросійську. Поступово Малоросійська колегія підпорядкувала собі вищі управлінські структури і судові органи, що перетворювались на окремі департаменти, повністю підпорядковані російській владі. Одночасно було запроваджено нову систему відносин, штатний розклад, контроль за фінансами, а також політичною діяльністю службовців.

У другій половині 18 ст. значно посилювався процес втрати козацтвом політичного впливу і економічної могутності. Почалося небачених раніше розмірів обезземелення козаків. Цей тривалий процес завершився виданням імперського закону про перетворення лівобережного козацького війська на регулярні полки російської армії. Уся їхня діяльність з того часу почала регламентуватися московськими військовими указами.

Засилля російських законів, страх не втратити колишні права, змусила частину української старшини відійти від української традиції і якомога ближче підібратися до російської адміністрації. Більшість із них намагалася отримати російське дворянство, відрікаючись від колишньої козацької слави. Цей фактор використали урядові кола Росії, сприяючи асиміляції української козацької старшини в середовищі російського дворянства. Прагнучи сформувати спільність їх інтересів і втрату національної ідентичності, російський уряд дозволяв скуповувати вотчинні села, обмежив право переходу селян з одного місця в інше. В середині 80-х років 18 ст. було видано ряд указів, які передбачали поширення прав російського дворянства на українську старшину і шляхетську верству [2, т.3, с.24]. Отже, як писав М. Драгоманов: “Чим більше царська адміністрація знищувала політичну автономію України, тим більше потрапляли народні маси у чимраз тяжче ярмо дворянства. Старшини – колишні виборні начальники козаків – були піднесені до рангу московських дворян. Далі Петербург надсилає хмару власників (поміщиків), в експлуатацію яких із заздалегідь обдуманим розрахунком передається народ, а також родючі землі давньої козацької країни [1, с.23].

Це була одна з найбільших поразок українського народу, оскільки цей процес засвідчував втрату власної, сильної, економічно незалежної еліти, основи кожної держави. Ось як писав про це І. Крип'якевич: “Це була освічена, провідна верства, що розуміла значення незалежності і автономії, бачила в ній забезпечення своїх класових інтересів і вміла вставати в обороні незалежності. Але хвилю старшини було те, що свою користь вона ідентифікувала з добром держави і в егоїстичному засліпленні намагалася підкорити собі інші класи – козацтво, селянство, міщанство, не добачаючи, що таким робом руйнує основи державної сили” [3, с.238].

Відсутність вчасної аристократії, що досить швидко перейшла на проросійські позиції, сприяла формуванню ще одного феномену української культури, коли середні верстви населення (вже вдруге у нашій історії) беруть на себе функції елітарної частини народу і не дають зникнути українській національній ідеї. Вихід на провідні позиції в культурній сфері не козацької аристократії, а так званої козацької інтелігенції є одним з яскравих моментів історії 18 ст., але, на жаль, недостатнім для того, щоб зберегти існування української культури, а згодом української держави .

Висновок. Отже, культурне життя України в 17–18 століттях – це широке поле перемог і поразок українського народу. Наша культура пережила прекрасний загальноєвропейський період бароко. Засвідчивши свої перемоги цілим суцвіттям визначних імен в літературі і мистецтві, науці і освіті, які мають загальноєвропейське визнання, своїми надбаннями Україна щиро ділилась з сусідами, з якими жила пліч-о-пліч. Однак це співжиття двох різних культур не принесло користі жодній. Політично знесилена, економічно пограбована, духовно експлуатована на користь свого завойовника Україна вже на кінець 18 і впродовж 19 століття втратила не тільки свою державність, але й культурну сутність. Україна втратила свою національну еліту, силу і розум нації. І тому мрії про відтворення власної держави у 19 ст. для українського народу починались з мрій про відродження власної еліти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Драгоманов М. Література українська, заборонена російський урядом.// Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. Т.5. Кн. 2
2. Історія української культури. У п'яти томах. Т.3., Українська культура другої половини ХУІІ – ХУІІІ століть. –К.: Наукова думка, 2003.
3. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.
4. Мірчук І. Історія української культури. – Львів–Мюнхен, 1994.
5. Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998.
6. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. – К.: Абрис, 1994.
7. Огієнко І. Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994.